

ŁATOPISY
AKADEMII SUPRASKIEJ
7

DAWNA CYRYLICKA KSIĘGA DRUKOWANA:
TWÓRCY I CZYTELNICY

Pod redakcją
Marzanny Kuczyńskiej

Białystok 2016

Rada Naukowa

Arcybiskup Białostocki i Gdański Jakub (Białystok),
Arcybiskup Wrocławski i Szczeciński Jeremiasz (Wrocław),
ks. Henryk Paprocki (Warszawa), Antoni Mironowicz (Białystok),
Aleksander Naumow (Wenecja)

Kolegium Redakcyjne

ks. Jarosław Józwik (redaktor naczelny),
Jakub Oniszczyk (sekretarz), Marzanna Kuczyńska,
Jarosław Charkiewicz, Urszula Pawluczuk

Recenzenci

prof. Irena Špadijer, Belgrad
prof. Jerzy Grzybowski, Warszawa
prof. Krasimir Stanczew, Rzym

Adres Redakcji

Fundacja „Oikonomos”
ul. Św. Mikołaja 5, 15-420 Białystok, e-mail: fundacja@oikonomos.pl

Redakcja techniczna, skład i projekt okładki

Jarosław Charkiewicz

ISSN 2082-9299

Wydawca

Fundacja „Oikonomos”

Druk i oprawa

Orthdruk Sp. z o.o., Białystok

DENIS RUSNAK
MIELNIK

PRAWOSŁAWNE WYDAWNICTWA DIECEZJI LITEWSKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU

Słowa kluczowe: diecezja litewska, wydawnictwa prawosławne, Komisja Archeograficzna

Prawosławna diecezja litewska w połowie XIX wieku miała wyjątkowy charakter. Była to jedna z najmłodszych diecezji Kościoła prawosławnego w Imperium Rosyjskim, która jednocześnie nawiązywała do głębokich tradycji historycznych chrześcijaństwa wschodniego na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Diecezja litewska powstała wskutek reformatorskiej działalności unickiego biskupa wileńskiego, a później prawosławnego metropolity litewskiego Józefa Siemaszko. W latach 20–30. XIX wieku biskup Siemaszko przeprowadził szereg reform organizacyjnych i liturgicznych Kościoła unickiego, które dążyły do odrodzenia i usamodzielnienia tradycji wschodniego chrześcijaństwa na terenach Litwy, Białorusi i Podlasia. Skutkiem reform było zbliżenie życia wewnętrznego unitów z tradycją Cerkwi prawosławnej i wreszcie zjednoczenie z prawosławiem ogłoszone na soborze połockim w 1839 roku. W 1840 roku na miejscu dawnej unickiej diecezji wileńskiej powstała prawosławna diecezja litewska obejmująca gubernie wileńską i grodzieńską, a od 1842 roku gubernię kowieńską. Nowo powstała prawosławna diecezja litewska składała się niemal wyłącznie z byłych unickich parafii i wymagała reorganizacji struktur diecezjalnych. W 1845 roku siedziba ordynariusza diecezji litewskiej wraz z litewskim seminarium duchownym została przeniesiona z monasteru Żyrowickiego do Wilna. Przed 1860 rokiem otworzono pierwsze szkoły cerkiewno-parafialne, a już w 1861 roku z inicjatywy metropolity Józefa Siemaszko powołano w Wilnie pierwszą żeńską szkołę dla dziewcząt z rodzin duchowieństwa. Szkoła była przeznaczona głównie dla przyszłych małżonek kapłanów prawosławnych, umożliwiała wszechstronne wykształcenie i podnoszenie poziomu kultury rodzin duchownych. Ordynariusz diecezji litewskiej bardzo poważnie traktował oświatowe przedsięwzięcia, ponieważ miały wzmacniać zjednoczenie litewskich i białoruskich unitów z prawosławiem i odrodzić dawne struktury prawosławne na terenie Litwy, Białorusi i Podlasia.

Niezbędne było zwłaszcza podniesienie świadomości religijnej i narodowej wiernych, oraz przywiązanie ich do tradycji dogmatycznej i liturgicznej Kościoła prawosławnego. Temu celowi służyło szkolnictwo prawosławne, szczególnie wyższe seminarium duchowne w Wilnie i szkoły cerkiewno-parafialne, a także działalność wydawnicza. Pierwszy numer diecezjalnego czasopisma *Литовские Епархиальные Ведомости*

(dalej: *Wiadomości diecezji litewskiej*) pojawił się 15 stycznia 1863 roku¹. Pierwotnie czasopismo było wydawane dwa razy w miesiącu, a od 1873 roku co tydzień. Przygotowania do publikacji periodyku trwały dwa lata. Metropolita Siemaszko osobiście zatrudniał duchownych do pracy w redakcji, część swoich dochodów przeznaczył na jej potrzeby. Pracowali tam wybitni badacze dziejów prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim. Cele czasopisma zostały określone w pierwszym numerze, brzmiały następująco: udostępnianie informacji o nowych rozporządzeniach władz cerkiewnych, by usprawnić zarządzanie diecezją; odrodzenie pamięci historycznej; pogłębienie wiedzy na temat własnej tradycji; ugruntowanie świadomości religijnej, narodowej, historycznej, kulturalnej; wymiana myśli na temat powołania kapłanów; dyskusja na temat aktualnych problemów duchowych oraz wyzwiań społecznych². *Wiadomości diecezji litewskiej* publikowały artykuły wybitnych historyków, badaczy, etnografów, teologów i filozofów: Michała Kojalowicza, Nikołaja Eleońskiego, Aleksandra Katańskiego, Pamfila Jurkiewicza, Aleksandra Gołubiewa. Niektóre artykuły dały początek ważnym samodzielnym monografiom historycznym, takim jak *Виленский Свято-Троицкий Монастырь (Wileński monaster Św. Trójcy)* Szczerbickiego lub *Жизнь Иосифа Семашки и воссоединение униатов с Православной Церковью в 1839 году (Życie Józefa Siemaszko i zjednoczenie unitów z Kościołem prawosławnym w 1839 roku)*, *Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве (Zarys historyczny prawosławia, katolicyzmu i unii w Białorusi i Litwie)* Grigorija Kuprianowicza. Nie można pominąć innych wybitnych badaczy dziejów Białorusi, którzy umieszczali swoje artykuły w *Wiadomościach diecezji litewskiej*: Hłariona Czystowicza, Iwana Małyszewskiego, Juliana Kraczkowskiego, Pompeja Batiuszkowa. Czasopismo było ściśle związane z początkiem białoruskiej historiografii oraz historiografii prawosławia na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego i w pewnym stopniu przyczyniło się do rozpowszechnienia wiedzy historycznej o tzw. Kraju Zachodniego. Był to najbardziej wpływowy rosyjskojęzyczny periodyk diecezji. Świadczy o tym nakład czasopisma, który w drugiej połowie XIX wieku wynosił 700 egzemplarzy i porównywalny był z trzema tylko czołowymi czasopismami Wilna: *Wiestnikiem Wileńskim (Виленский Вестник)*, *Wileńskimi Gubernialnymi Wiadomościami (Виленские Губернские Ведомости)*, nakład których wynosił 650 egzemplarzy, i *Cyrkularzem Wileńskiego Okręgu Szkolnego (Циркуляр по Виленскому Учебному Округу)*, nakład którego wynosił 660 egzemplarzy³. *Wiadomości diecezji litewskiej* trafiały do bibliotek parafialnych, szkół cerkiewno-parafialnych i nauczycielskich, szkół duchownych diecezji litewskiej w znacznym stopniu określając tożsamość kulturalną i narodową ludności.

Wydawano też czasopisma bractw cerkiewnych. W 1865 roku wznowiło swoją działalność bractwo pw. Św. Ducha w Wilnie, powołano również bractwo pw. św. Mikołaja w Kownie. Działalność wydawnicza była jednym z najważniejszych zadań bractw cerkiewnych w I Rzeczypospolitej, miała m.in. na celu obronę prawosławia przed agitacją

¹ А. Романчук (протои.), *Иосиф (Семашко), митрополит Литовский и Виленский, жизнь и служение*, Минск 2012, s. 135–136.

² *От Редакции*, „Литовские Епархиальные Ведомости”, № 1, 1863, s. 1–2.

³ LVIA, f. 600, op. 1, d. 27, L. 1–2.

na rzecz unii i wzmocnienie świadomości religijnej wiernych. Po trzecim rozbiórce Rzeczypospolitej monaster Św. Ducha w Wilnie wraz z innymi monasterami: wilejskim, grozowskim, drujskim, kronskim, surdegskim, jewskim i kiejdańskim przeszły pod jurysdykcję władcyk mińskich i grodzieńskich. Pozbawione funduszy bractwo wileńskie wkrótce całkowicie zaprzestało działalności⁴. Odrodzone z inicjatywy metropolity Siemaszko otrzymało zupełnie nowy statut, który uzależniał bractwo od władz diecezjalnych. Przewodniczącymi bractwa byli wikarni biskupi diecezji litewskiej z siedzibą w Kownie⁵. Od 1884 roku bractwo pełniło funkcję diecezjalnej rady szkolnej. W ten sposób zostało przekształcone w jedną z instytucji diecezjalnych, co w istotny sposób różniło je od bractwa działającego w I Rzeczypospolitej. Bractwo zostało odnowione w wyniku niepokojów wywołanych powstaniem styczniowym, które sprzyjało odrodzeniu Kościoła unickiego na terenie prawosławnej diecezji litewskiej. Bez względu na niepowodzenie powstania i zażegnanie niebezpieczeństwa unii dostrzeżono potrzebę większego zaangażowania w życie cerkiewne wiernych, szczególnie posiadających wykształcenie i zajmujących się pracą naukową. Bractwa powstawały w większych miastach oraz przy parafiach i były ściśle zintegrowane z strukturami diecezjalnymi.

W periodyku bractwa (*Вестник Виленского Православного Свято-Духовского Братства*) publikowano artykuły dotyczące historii *Kraju Północno-Zachodniego*, jak nazywano wówczas Litwę, historii metropolii kijowskiej, omawiano kwestie dotyczące misji wewnętrznej i przeciwdziałania wpływowi Kościoła katolickiego. Ponadto ogłaszano kazania cerkiewne, prezentowano sylwetki wybitnych osobowości, zamieszczano ilustracje i opisy świątyń, sanktuariów, monasterów i ikon. Działalność wydawnicza była kontynuowana nawet podczas ewakuacji do Moskwy w latach I wojny światowej. Dzięki finansowemu wsparciu Św. Synodu periodyk był wydawany do końca 1916 roku w nakładzie 275 egzemplarzy⁶.

Bractwo kowieńskie również wydawało swój periodyk: *Литовская Русь*. Czasopismo to wyróżniał dział *listy obywatelskie*, gdzie zamieszczano korespondencję od czytelników i ich artykuły, oraz *dział krajowy*, gdzie publikowano teksty współpracowników czasopisma z innych miast diecezji litewskiej. W 1914 roku wzbogacono ofertę o dział informacji z zakresu gospodarki wiejskiej.

Wyżej wymienione periodyki wywierały duży wpływ na świadomość religijną wiernych prawosławnej diecezji litewskiej. Czasopisma wydawane przez diecezję i bractwa prawosławne uwzględniały szczególny charakter prawosławia na ziemiach Litwy, Białorusi i Podlasia, które wracało do życia zamieniając Kościół unicki i wymagało głębokiej refleksji religijnej, teologicznej i historycznej. Czasopisma diecezji litewskiej wyjaśniały historyczne znaczenie prawosławia dla Kraju Północno-Zachodniego, rolę tradycji prawosławnej w kształtowaniu tożsamości narodowej Białorusinów, przywracały do pamięci historycznej poszczególne znaczące miejsca, postaci, ikony i monastera. Wydawnictwa te skupiały pracowników naukowych, historyków, badaczy, etnografów, teologów i filozofów.

⁴ В. Новинский (протои.), *Очерк истории православия в Литве*, Вильнюс 2005, с. 301–303.

⁵ Ibidem, s. 303.

⁶ LVIA, f. 610, op. 1, d. 984, L. 79; L. 87.

W związku z działalnością wydawnictw prawosławnej diecezji litewskiej należy też omówić publikacje Wileńskiej Komisji Archeograficznej (*Виленская Археографическая Комиссия*), której pełna nazwa brzmiała: *Виленская Комиссия для разбора и издания древних актов*. Powstała ona z inicjatywy generał-gubernatora Michała Murawiowa przy współpracy inspektora wileńskiego okręgu szkolnego Iwana Kornilowa w 1864 roku. Był to okres popowstaniowych reform *Kraju Północno-Zachodniego* które m.in. miały wzmocnić białoruski żywioł prawosławny w życiu społecznym i kulturalnym. Wzorem Wileńskiej Komisji posłużyła Kijowska Komisja Archeograficzna. Głównym celem zespołu było naukowe udowodnienie historycznej obecności kultury ruskiej i prawosławia na ziemiach byłego Księstwa Litewskiego. Pracownicy Komisji mieli szukać i publikować dokumenty historyczne różnych archiwów.

Pierwotnie Komisja składała się z przewodniczącego i dwóch członków – pracowników naukowych oraz pracowników kancelarii i kopistów, których zatrudniano osobno. W okresie późniejszym liczba członków Komisji wzrosła do trzech. Pierwszym przewodniczącym Komisji był doktor prawa Paweł Kukulnik, który po wydaniu pierwszego tomu *Актów Виленской Археографической Комиссии* odszedł na emeryturę. W 1869 roku przewodniczącym Komisji został Jakub Hołowacki, doktor filozofii, profesor katedry Literatury i Języka Ruskiego Uniwersytetu Lwowskiego. Asystowało mu trzech członków Komisji: Iwan Nikotin, kandydat prawa, Nikita Gorbaczewskij, pochodzący z rodziny prawosławnego duchownego pierwszy archiwariusz Wileńskiego Centralnego Archiwum Akt Dawnych, kandydat nauk filozoficzno-teologicznych, oraz ks. Antoni Pszczółko, kandydat teologii, duchowny prawosławnego soboru katedralnego w Wilnie⁶. W 1870 roku Nikotina zastąpił Siemion Szołkowicz, absolwent Uniwersytetu Kijowskiego, kandydat nauk historyczno-filozoficznych, który zajmował stanowisko nauczyciela Wileńskiej Szkoły Realnej. W tym samym roku Antoni Pszczółko został zastąpiony przez Iwana Sprogisa, który choć nie posiadał stopnia naukowego, był jednak doświadczonym archiwistą, zajmował się bibliografią i później, od 1879 roku, został mianowany na stanowisko archiwariusza Wileńskiego Centralnego Archiwum Akt Dawnych.

Działania Wileńskiej Komisji Archeograficznej traktowano poważnie. Również wynagrodzenie za pracę było wysokie. Na początku istnienia Komisji przewodniczący otrzymywał 2000 rubli rocznie i 1000 jako premię. Wynagrodzenie członków Komisji wynosiło 900 rubli rocznie⁷. Później ich pensja wzrosła do 1200 rubli rocznie⁷. Wynikało to z głównego zadania Komisji, która miała tworzyć podstawy historiografii *Kraju Północno-Zachodniego* podkreślając obecność na tych ziemiach ruskiej kultury i prawosławia. Dokumenty historyczne miały się też przyczynić do rozpowszechnienia pamięci historycznej w szerszych kręgach społeczeństwa, gdyż wydania Komisji trafiały do wszystkich placówek oświatowych (bibliotek i szkół państwowych oraz cerkiewnych, w tym wyższych) nie tylko w granicach samej diecezji, jak i poza jej granice.

W pracach Komisji Archeograficznej uczestniczyło również duchowieństwo oraz nauczyciele prawosławnych szkół duchownych. Od 1879 roku brał w nich udział Konstanty

⁷ LVIA, f. 596, op. 1, d. 49, L. 17.

Snitko, magister teologii, nauczyciel prawa kanonicznego, historii oraz historii biblijnej litewskiego seminarium duchownego⁸. Pracownikiem prawosławnego seminarium duchownego w Wilnie był inny członek Komisji Archeograficznej, Flawian Dobriański, kandydat teologii z prawem ubiegania się o tytuł magistra, nauczyciel języka greckiego, który wszedł do zespołu w 1886 roku⁹. Jeden z pierwszych pracowników Komisji Archeograficznej, Nikita Gorbaczewskij również był nauczycielem prawosławnego seminarium duchownego w Wilnie, wykładał historię Rosji, języki grecki i hebrajski, logikę oraz homiletykę¹⁰.

W pierwszych latach swojego istnienia Komisja Archeograficzna publikowała akta sądów grodzkich, ziemskich i podkomorskich Brześcia, Grodna, Wilna oraz Trybunału Litewskiego z XVI–XVII wieków¹¹. W 1869 roku Komisja podjęła decyzję o umieszczeniu przed każdym publikowanym dokumentem w języku polskim lub łacińskim streszczenie tego dokumentu po rosyjsku¹². W tym samym roku zdecydowano się na tłumaczenie na język rosyjski niektórych dokumentów oraz przygotowano do druku *Ordynację dóbr królewskich*¹³ w języku rosyjskim. W ten sposób źródła historyczne dotyczące dziejów Litwy, Białorusi i Podlasia zostały udostępnione dla rosyjskojęzycznych odbiorców.

W 1888 roku Komisja przystąpiła do przygotowania publikacji z okazji jubileuszu 50-lecia zjednoczeni litewskich i białoruskich unitów z Kościołem prawosławnym. W tym samym roku zmarł wieloletni przewodniczący Komisji, Jakub Hołowacki. Jego miejsce zajął Julian Kraczkowski, były dyrektor seminarium nauczycielskiego¹⁴. Komisja powiększyła się o jednego członka – Benedykta Płoszczańskiego – byłego redaktora gazety *Słowo*¹⁵. W nowym składzie Komisja przystąpiła do przygotowania jubileuszowego wydania, które miało nakreślić położenie unii w *Kraju Zachodnim* w latach 1772–1839. W 1889 roku został wydany XVI tom *Akt* Komisji, poświęcony 50-leciu zjednoczenia Kościoła unickiego z Cerkwią prawosławną na ziemiach Litwy, Białorusi i Podlasia. Dokumenty dzieliły się na pięć kategorii: rozporządzenia wobec unii rządu rosyjskiego; rozporządzenia i ustawy Stolicy Apostolskiej i Kongregacji Propagandy Wiary; okólniki i rozporządzenia instytucji Kościoła unickiego; projekty reform Kościoła unickiego; sprawozdania, podania, korespondencja prywatna hierarchii unickiej¹⁶. Było to pierwsze wydanie źródłowe o tak szerokim zasięgu, dotyczące najnowszej historii unii i pierwsze wydanie, które udostępniła źródła historyczne w języku rosyjskim.

W 1890 roku został wydany XVII tom *Akt* Komisji. Wydanie to zwraca na siebie szczególną uwagę ponieważ zawarte w nim dokumenty Grodzieńskiego Sądu

⁸ Ibidem, f. 596, op. 1, L. 14.

⁹ LVIA, f. 596, op. 1, d. 49, L. 17.

¹⁰ Ibidem, f. 596, op. 1, d. 49, L. 89.

¹¹ *Пятидесятилетний юбилей православной Литовской Духовной Семинарии 7 октября 1878 года*, Вильна 1878, s. 171–184.

¹² LVIA, f. 596, op. 1, d. 201, L. 14.

¹³ *Пятидесятилетний юбилей...*, s. 171–184.

¹⁴ LVIA, f. 596, op. 1, d. 49.

¹⁵ LVIA, f. 596, op. 1, d. 49, L. 14.

¹⁶ Ibidem, f. 596, op. 1, d. 49, L. 15.

Ziemskiego z lat 1539–1541 i 1555–1556 byli najstarszymi dokumentami prawnymi Centralnego Wileńskiego Archiwum pisanyymi cyrylicą w języku ruskim¹⁷. Zostały one opublikowane zgodnie z oryginalną ortografią, lecz nowoczesną punktuacją. Podobną wartość naukową posiadał również XXVI tom *Akt*, który zawierał dokumenty upickiego sądu grodzkiego z lat 1585–1586 pisane cyrylicą w języku ruskim. Miasto Upita znajdowało się w powiecie poniewieskim guberni kowieńskiej i w XVI wieku było w centrum Księstwa Żmudzkiego¹⁸. Akta Sądu upickiego były doskonałym źródłem do historii prawnego piśmiennictwa ruskiego w kraju zdominowanym przez żywioł litewski.

XXXII tom *Akt* z 1907 roku również dotyczył Księstwa Żmudzkiego. Wtedy wydano akta wilkomirskiego sądu grodzkiego z 1596 roku (rok zawarcia unii kościelnej w Brześciu), które były pisane cyrylicą w języku zachodnioruskim (starobiałoruskim), który wówczas był językiem urzędowym w Wielkim Księstwie Litewskim¹⁹. Akta grodzkiego sądu wilkomirskiego były jednym z najstarszych zabytków prawnego pisma ruskiego znajdujących się w Centralnym Archiwum Wileńskim.

Wileńska Komisja Archeograficzna w swoich badaniach naukowych kilkakrotnie zwracała się ku historii Kościoła prawosławnego na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Wydany w 1892 roku XIX tom *Akt* dotyczył prawosławnej diecezji chełmskiej w latach 1428–1603²⁰. Wydanie to przywróciło pamięci imiona władków chełmskich XV wieku od Jerzego (1432–1468) do Dionizego Zbirujskiego, który zaakceptował postanowienia unii brzeskiej. XIX tom *Akt* zawierał 461 księgę akt chełmskiego sądu grodzkiego, ziemskiego i podkomorskiego oraz metrykę koronną Głównego Archiwum Warszawskiego. Zdecydowana większość dokumentów została sporządzona w języku łacińskim i wymagała tłumaczenia lub streszczenia w języku rosyjskim.

Wydany w 1896 roku XXIII tom *Akt* był swoistą kontynuacją XIX tomu i zawierał dokumenty chełmskiego sądu grodzkiego odnoszące się do diecezji chełmsko-bełskiej w latach 1604–2692²¹. W tym okresie diecezja kilkakrotnie zmieniała przynależność wyznaniową, w latach 1604–1649 była w posiadaniu unitów, w latach 1649–1652 prawosławnych, w latach 1652–1691 ponownie unitów. Wydanie tego tomu nie było przypadkowe, ponieważ w 1896 roku mijało 300 lat od zawarcia unii kościelnej w Brześciu, a w Imperium Austriackim uroczyście obchodzono jubileusz podpisania postanowień brzeskich. Tom XIX *Akt*, poświęcony tematyce unii na terenach bliskich granicom austriackim, był swoistą odpowiedzią Wileńskiej Komisji Archeograficznej na te obchody. Odpowiedź ta była bardzo wymowna ponieważ publikowane dokumenty posiadały niekwestionowaną wartość historyczną, tym bardziej, że w świadomości religijnej wierznych Litwy, Białorusi i Podlasia unia została już całkowicie przezyciężona, stając się tragiczną przeszłością.

Kolejny, XXXIII tom *Akt* (1908 r.), był poświęcony historii Kościoła prawosławnego na terenie diecezji litewskiej. W drugiej połowie XIX wieku prawosławna diecezja

¹⁷ Ibidem, f. 596, op. 1, d. 201, L. 17.

¹⁸ Ibidem, f. 596, op. 1, d. 201, L. 17–19.

¹⁹ Ibidem, f. 596, op. 1, d. 201, L. 19–20.

²⁰ LVIA, f. 596, op. 1, d. 234, L. 1–2.

²¹ Ibidem, f. 596, op. 1, d. 234, L. 44–45.

litewska wydawała dużo literatury poświęconej poszczególnym świątyniom parafialnym, monasterom lub sanktuariom Litwy, Białorusi i Podlasia. Były to rozprawy historyczno-statystyczne. Zbiór z 1908 roku zawierał informacje o 160 świątyniach i 18 monasterach prawosławnej diecezji litewskiej²². Opublikowane dokumenty pochodziły z lat: 1443–1663. Były to gramoty funduszowe, przywileje królewskie, testamenty duchowe, akta wizytacji, inwentaryzacje, akta sądowe oraz szereg innych dokumentów itp. Zwraca uwagę fakt, że z 293 tekstów tylko 120 spisano w języku łacińskim. Większość dokumentów była w języku ruskim²³, jeden zaś, z 1653 roku, w języku białoruskim²⁴, który w XIX wieku był językiem zdecydowanej większości wiernych prawosławnej diecezji litewskiej. Ciekawe, że dokument ten był zapisany literami łacińskimi. Obok Podlasia XXXIII tom *Akt* zawierał źródła do dziejów Kościoła prawosławnego w województwie nowogródzkim, starostwie beresteckim oraz częściowo w województwach wileńskim, trockim i połockim.

Na początku XX wieku nastąpiły ostatnie zmiany kadrowe w Komisji. W 1901 roku zmarł Konstanty Snitko, jego miejsce zajął nauczyciel II gimnazjum wileńskiego, Arsenij Gurkiewicz. W 1902 roku zmarł też Benedykt Płoszczański. W tym samym roku przeszedł na emeryturę z powodów zdrowotnych przewodniczący Komisji, Julian Kraczkowski²⁵. Zastąpił go Flawian Dobriańskij. Funkcję członka Komisji otrzymał Iwan Glebow, nauczyciel Wileńskiego Instytutu Nauczycielskiego. Byli to znani badacze. Julian Kraczkowski studiował historię unii brzeskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jego wstęp do XX tomu *Akt Wileńskiej Komisji Archeograficznej*, poświęconemu historii i topografii Wilna, został później opublikowany oddzielnie pod tytułem *Stare Wilno*. Benedykt Płoszczański badał przeważnie lubelskie i chełmskie archiwa sądowe. Wynikiem tych badań były trzy tomy *Akt*: XIX, XXIII i XXVII, poświęcone historii Kościoła prawosławnego na Chełmszczyźnie i Lubelszczyźnie, oraz samodzielna dwutomowa monografia *Прошлое Холмской Руси*, wydana w Wilnie w latach 1899 i 1901.

Wileńska Komisja Archeograficzna kontynuowała swoją działalność do pierwszej wojny światowej. Ostatni, XXXIX tom *Akt*, został wydany w 1915 roku²⁶ i zawierał dokumenty mohylewskiego magistratu z lat 1578–1580. Wszystkie dokumenty były spisane cyrylicą w języku starobiałoruskim²⁷.

Komisja Archeograficzna współpracowała z trzema wybranymi księgarniami w Wilnie, Georgija Fennera, Alberta Syrkina²⁸ i Sieńkowskiego, gdzie można było nabyć jej publikacje. *Akta* Komisji zamawiały również księgarnie poza granicami diecezji litewskiej; w Petersburgu pośrednictwem w sprzedaży zajmował się oficjalny przedstawiciel Imperatorskiej Akademii Nauk, Aleksander Bazunow, właściciel księgarni²⁹.

²² *Отчёт Виленской Комиссии для разбора и издания древних актов за 1907 год*, Вильна 1908, s. 6–10.

²³ LVIA, f. 596, op. 1, d. 234, L. 11–16.

²⁴ *Ibidem*, f. 596, op. 1, d. 234, L. 79.

²⁵ *Отчёт Виленской Комиссии для разбора и издания древних актов за 1908 год*, Вильна 1909, s. 5–8.

²⁶ Wykorzystywano pismo zarówno cyrylicie jak i łacińskie.

²⁷ Dokument powstał w 1653 roku w miasteczku Maszukowicze powiatu nowogródzkiego.

²⁸ LVIA, f. 596, op. 1, d. 234, L. 64–65.

²⁹ *Акты издаваемые Виленскою Комиссиею для разбора древних актов*, t. 39, Вильна 1915.

Wileńska Komisja Archeograficzna utrzymywała kontakty ze stowarzyszeniami i organizacjami naukowymi. Sprowadzały się one przeważnie do wymiany publikacji. Partnerami Komisji byli: Императорское Русское Географическое Общество (*Cesar-skie Stowarzyszenie Geograficzne*), Императорское Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии (*Cesarskie Stowarzyszenie miłośników nauk realnych, antropologii i etnografii*), Санкт-Петербургская Археографическая Комиссия (*Komisja Archeograficzna w Petersburgu*), Киевская Археографическая Комиссия (*Kijowska Komisja Archeograficzna*), Московский Архив Министерства Юстиции (*Moskiewskie Archiwum Ministerstwa Sprawiedliwości*).

Znaczenie Wileńskiej Komisji Archeograficznej trudno przecenić. Wydawane przez Komisję akta tworzyły podwaliny pod historiografię białoruską, pod badania nad dziejami Kościoła prawosławnego w Wielkim Księstwie Litewskim i w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Dostarczyły też materiału do analiz języka starobiałoruskiego (lub tzw. zachodnioruskiego) oraz do studiów etnograficznych. Materiały te nie straciły swojej aktualności po dzień dzisiejszy i wywarły duży wpływ na świadomość historyczną społeczności prawosławnej diecezji litewskiej.

Nie bez znaczenia jest fakt, że prawosławna diecezja litewska znajdowała się na terenach zróżnicowanych wyznaniowo i narodowo. Przejście unitów na prawosławie w 1839 roku zaostriżyło antagonizm z Kościołem łacińskim, sama zaś diecezja w zdecydowanej większości składała się z byłych unitów. Nieunikniony w tej sytuacji był polemiczny charakter wielu rozpraw naukowych i artykułów publikowanych na łamach prawosławnych periodyków oraz dokumentów wydawanych w *Aktach Komisji Archeograficznej*. Polemika jednak nie wychodziła poza ramy naukowe oparte na materiale źródłowym.

Znaczenie wydawnictw prawosławnej diecezji litewskiej oraz działalności wydawniczej Wileńskiej Komisji Archeograficznej jest wyjątkowe. Czasopisma diecezjalne kształtowały świadomość wyznaniową i narodową wiernych zamieszkujących Litwę, Zachodnią Białoruś i Podlasie. W połowie XIX wieku prawosławie stopniowo wracało na ziemie, które były przez dłuższy czas zdominowane przez zlatynizowaną kulturę unicką. Powrót białoruskich unitów do prawosławia wymagał pewnej zmiany świadomości, kształtowania nowej kultury i tożsamości. Temu celowi służyły wydawnictwa prawosławnej diecezji litewskiej oraz działalność Komisji Archeograficznej w Wilnie. Fakt zatrudnienia w Komisji wykładowców seminarium duchownego w Wilnie jednocześnie świadczył o intencjach Komisji i wysokim poziomie prawosławnej uczelni, która skupiała w sobie rodzimą elitę intelektualną. Działalność wydawnicza diecezji litewskiej sprzyjała rozwojowi białoruskiej historiografii, historiografii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej, etnografii i badaniom nad językiem prawosławnych mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przyczyniała się ona do popularyzacji wiedzy historycznej i zakorzenienia tradycji prawosławnej w świadomości wyznaniowej wiernych.

SUMMARY

Denis Rusnak

Orthodox publishing companies of the Lithuanian Diocese in the second half of the 19th century

Keywords: Lithuanian Diocese, Orthodox Lithuanian publishing house, Vilnius Committee, orthodox print

The meaning of Lithuanian Orthodox publishing houses and publishing activity of Vilnius Committee was unique. Diocesan magazines had a powerful impact on the religious and national awareness among the faithful living in Lithuania, Western Belarus and Podlasie region. From the half of the 19th century Orthodox Christianity was gradually returning to the lands which had been dominated by the Latinized Uniate culture. The return of Lithuanian and Belarusian Uniates to the Orthodox Church required particular changes in the religious awareness as well as shaping new culture and identity. In the second half of 19th century the Orthodox Lithuanian publishing houses served this purpose. The employment of Vilnius Orthodox teachers (from Orthodox seminary) in Vilnius Commission proved the main direction of the Commission work and simultaneously contributed to high educational level of Orthodox university of Lithuanian Diocese. Lithuanian Orthodox publishing houses established a foundation for the development of Belarusian historiography, the historiography of the Orthodox Church in the Polish Republic and ethnographic and language research of the Orthodox residents of the Grand Duchy of Lithuania. Publishing of Lithuanian diocese resulted in popularization of historical knowledge and Orthodox historical tradition among the faithful.

